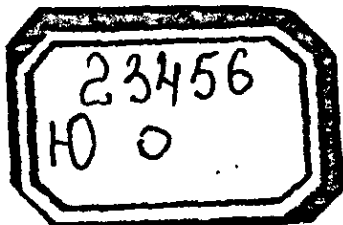

23456
10 0

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТИЛШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Кўлёзма ҳуқуқида

УДК 809.437.5-1/-8+34/571.1/

КҮЧИМОВ ШУҲРАТ НОРҚИЗИЛОВИЧ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚОНУНЛАРИНИНГ ТИЛИ

(Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Жиноят
кодекси ва Жиноят-процессуал кодекслари асосида)

10.02.02. — миллий тиллар (ўзбек тили)

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент 1995

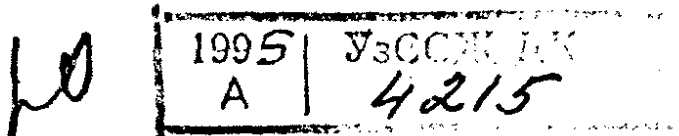
Диссертация иши Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида бажарилди.

- Илмий раҳбар — филология фанлари доктори,
профессор **Н. М. МАҲМУДОВ**
- Илмий маслаҳатчи — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, юридик фанлари доктори,
профессор **Ф. А. АБДУМАЖИДОВ**
- Расмий оппонентлар — филология фанлари доктори,
академик **А. РУСТАМОВ**
- филология фанлари номзоди
Ҳ. БЕКТЕМИРОВ
- Етакчи муассаса — Гулистон Давлат университети

Диссертация ҳимояси 1995 йил “2” январь соат
14⁰⁰ да Ўзбекистон Республикаси ФА Тилшунослик
институтининг ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини олиш
бўйича Д 015.31.21. рақамли ихтисослаштирилган кенгаш
йиғилишида бўлади (700170, Тошкент шаҳри, И. Мўминов
кўчаси, 9-уй).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси ФАнинг
асосий кутубхонасида (Тошкент шаҳри, И. Мўминов кўчаси, 13-
уй) танишиш мумкин.

Автореферат 1995 йил “27” сентябрь да тарқатилди

23456
10 0

Ихтисослаштирилган илмий
кенгаш котиби, филология
фанлари доктори

Э. А. УМАРОВ

ТАДҚИҚОТНИНГ УМУМӢЙ ТАВСИФИ

Ҳар бир халқнинг ўз тарихий тараққиётидаги энг ноёб ва мукаммал бойлиги, санъати бу унинг тилидир. Тил — халқнинг тақдирини яшаш тарзини, маънавий Ватанини ҳисобланади. Шу боисдан ҳар бир халқ ўз она тилининг софлигини ва камолатини учун қайғуради. Таассуфки, узоқ йиллар она тилимизнинг қонуний ҳуқуқлари поймол этиб келинди. Ўзбекистоннинг ўз муқаддас мустақиллигини қўлга киритиши шарофати билан тил, миллат, халқ, давлат тушунчалари ўзларининг асл маъно салоҳиятларини инкишоф этди. Мустақил Ўзбекистоннинг одил Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, "Она тилимизнинг азалий ҳақ-ҳуқуқлари тиклангани, ҳақиқий ўзбек она урф-одатларимизнинг ҳаётдан ўрин олаётгани, кадрларимизнинг ўз ўрнини топаётгани ҳам одамлар кайфиятига ижобий таъсир кўрсатмоқда"¹. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги қонуни ҳам мустақиллик сари қўйилган дадил қадамлардан бири эди, бу ҳужжат ўзбек тилининг ҳаққоний мақомини қонулаштирди. Бинобарин, Қонуннинг 6-моддасида айтиладики, "Ўзбекистон ССР Олий давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қонун, қарор ва бошқа ҳужжатлари республика давлат тилида тайёрланади, қабул қилинади ва эълон этилади"². Қонундаги бундай моддалар ўзбек ҳуқуқий тилига янги-янги вазифалар юклайди.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида шаклланиши, шунингдек, ўзбек тилига давлат мақомининг берилиши ўзбек қонунлари тилининг илмий жиҳатдан ўрганилишига муҳим қонуний асос бўлди. Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, шу кунгача ўзбек қонунчилиги услуби алоҳида бир соҳа сифатида шаклланмади, албатта, бунинг реал сабаблари мавжуд. Маълумки, шу пайтгача иттифоқдаги республикалар совет тузуми исқанжасида яшаб келди. Бу республикалар ўз қонунларини мустақил равишда қабул қилиш, эълон этиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Иш юритиш асосан рус тилида олиб борилган ва шу тилдаги

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон келажакдаги буюк давлат. —Тошкент: Ўзбекистон, 1992, 6-7-б.

² Ўзбекистон ССРнинг қонуни. Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақида. —Тошкент: Ўзбекистон, 1989, 7-б.

қонунлар амалда бўлган. Шу сабабдан республикада қонун тузиш услубиятини ўрганишга эҳтиёж сезилмаган. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилган бугунги кунда ўзбек қонунчилигининг тилини илмий жиҳатдан ўрганиш энг долзарб масала бўлиб қолмоқда. "Туб ҳуқуқий ислохотлар шароитида қонун ижодкорлик фаолиятининг суръатлари ва кўлами усиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида қонун лойиҳаларини тайёрлаш муаммоларини атрофлича изчил муҳокама қилишни тақозо этмоқда. Шу боис ҳуқуқ тили, ҳуқуқий атамалар масалаларини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда"¹.

Бинобарин, бу масалага барча масъул шахслар – ҳуқуқшунослар, тилшунослар жиддий эътибор бериши зарур. Чунки ҳар қандай қонун одилонга ҳуқуқий кучга эга бўлиш билан бирга тил ва услуб жиҳатидан мукамал бўлмас экан, у ўз олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни бағара олмайди.

Тадқиқотнинг асосий мақсад ва вазифалари. Мазкур тадқиқот ўзбек қонунчилиги услубининг алоҳида бир соҳа сифатида шаклланишини ўрганишни, ўзбек қонунлари тилини илмий жиҳатдан тадқиқ қилишни мақсад қилиб қўяди. Ҳар қандай услубнинг шаклланиши учун ўзига хос лексик, морфологик ва синтактик белгиларнинг иштироки муҳимдир. Ана шу талаблардан келиб чиқиб тадқиқотда қуйидаги масалалар қўйилган:

- қонун тилининг лексик-семантик томонларини аниқлаш;
- қонун тилининг сўз танлаш мезонини белгилаш;
- қонун тилининг лексик тараққиётини кузатиш;
- ўзбек қонунлари тилининг ўзига хос морфологик хусусиятларини ўрганиш;
- ўзбек қонунлари тилининг синтактик белгиларини қайд этиш;
- шу асосда қонунчилик тилини услубий жиҳатдан такомиллаштириш юзасидан айрим тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Мазкур ишда ўзбек қонунларининг тили илмий жиҳатдан яхлит ҳолатда тадқиқ этилган, уларнинг лексик-семантик, морфологик, синтактик белгилари аниқланган; бугунги кун қонун матнларини такомиллаштириш юзасидан тегишли тавсиялар ишлаб чиқилган.

¹ Саидов А., Қосимова М., Каримова Д. Ўзбек ҳуқуқий атамалари муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, 2-сон, 38-б.

Ишнинг илмий ва амалий аҳамияти. Ушбу тадқиқот ўзбек қонунларининг тили юзасидан аниқ илмий хулосалар чиқариш имкони-ни беради, қонун тузиш услубиятининг алоҳида бир соҳа сифати-да шаклланишига ҳисса қўшади.

Мазкур илмий иш қонун тузувчи – мутахассислар учун қўллан-ма, юридик институти, шунингдек, олий ўқув юрларининг филоло-гия ва журналистика факультети талабалари учун ўқув қўлланмаси вазифасини ўтави мумкин.

Тадқиқот методлари. Тадқиқотни яратишда бир қанча тилшу-нос олимларнинг, хусусан, А.Ғулломов, Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шоабду-рахмонов, М.Асқарова, Ш.Раҳматуллаев, А.Ҳоғиев, Н.Маҳмудов, Э.Бегматов, А.Шомаксудов, И.Мукаррамов, Р.Қўнғуров, Р.Дониёров-ларнинг илмий ва илмий–методик ишларига таянилди. Энг муҳим асос сифатида ўзбек тилининг ўзига хос қонуниятларига асосла-нилди. Айни пайтда йирик ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов, Ғ.Абду-мажидов, Ғ.Аҳмедов ва бошқаларнинг ишлари ҳам айни муаммо тад-қиқида асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқот манбаи. Мазкур тадқиқотни яратишда беш қомусимиз Конституциянинг ҳамда соф юридик соҳага оид қонунларнинг тили-ни илмий жиҳатдан тула урганиб чиқишга ҳаракат қилдик. Диссер-тация олдига қўйиладиган вазифалардан келиб чиққан ҳолда Ўзбе-кистон Республикаси Конституцияси¹, Ўзбекистон Республикаси Ж-ноят кодекси², Ўзбекистон Республикаси Жиноят–процессуал кодексе-лари³ асосий манба бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, собиқ совет ҳокимияти йилларида (1920–1990) қабул қилинган кўпгина ўзбекча қонун матнлари ҳам урганилди.

Ишнинг тарғибланиши. Мазкур диссертация Ўзбекистон Респуб-ликаси Ички ишлар вазирлиги Академиясининг "Тиллар" кафедраси-да, ЎЗР ҒА Тилшунослик институти Терминология бўлимининг кенгай-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўз-бекистон, 1992.

² Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. – Тошкент: Адолат, 1993; Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси (1994 йилнинг 22 сентябрида ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг ўн олтинчи сессиясида тасдиқланган).

³ Ўзбекистон Республикаси Жиноят–процессуал кодекси. –Тош-кент: Ўзбекистон, 1991; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят–процес-суал кодекси (1994 йилнинг 22 сентябсида ўн иккинчи чақириқ Ўз-бекистон Республикаси Олий Советининг ўн олтинчи сессиясида тасдиқланган).

тирилган йиғилишида муҳокама қилиниб, химояга тавсия этилган.

Илмий иш юзасидан диссертант томонидан Низомий номли ТДПИ, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси профессор-ўқитувчиларнинг илмий-назарий конференцияларида, Ўзбекистон Республикаси ФА Тилшунослик институтида ўтказилган анъанавий ёш олимлар конференцияларида (1990-1994) маърузалар қилинган.

Диссертациянинг асосий мазмуни муаллиф томонидан эълон қилинган мақола ва тезисларда ўз ифодасини топган.

Диссертациянинг тузилиши. Мазкур диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Ишда қонунчилик услубига оид айрим тавсияларимизни ҳам илова қилдик.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида функционал услублар, уларнинг таснифи, расмий иш услуби, туркий тилларнинг расмий иш услуби юзасидан ошиб боришган илмий-назарий тадқиқотлар ҳақида маълумот берилади, шунингдек, қонун тилининг ўзига хос экстралингвистик белгилари (холислик, қатъийлик, расмийлик, аниқлик, қисқалик, шахсизлик, мантикий изчиллик) аниқланади.

"Қонун тилининг лексик-семантик хусусиятлари" деб номланган биринчи бобда қонун тили лексик-семантик жиҳатдан тадқиқ этилади.

Қонун тилининг юқоридаги белгилари унинг лексик жиҳатдан сўз танлаш мезонини белгилайди, яъни қонун тилида турли бадий тасвир воситалари ўхшатиш, метафора, синекдоха, литота, аллегория, жонлантириш, гипербола, муболаға, турли сўз ўйинларини қўллашга йўл қўймайди. Чунки қонун тилида бирор нарса иккинчисига ўхшатишмайди, қиёсланмайди, маъно кучмайди. Шунинг учун ҳам ораз, ғамол, қилвақсо, диёр, ёр, соҳибғамол, пағиваш каби поэтик-лексика, эмоционал-экспрессив сўзлар, жаргон, арго ва шевага хос сўзлар қўлланилмайди.

Қонун тили лексикаси олимлар томонидан турлича гуруҳлаштириллади¹. Бу фикрларни урганиб чиқиб, қонун тили лексикасини

¹ Қарағ: Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Тошкент, 1987. 10-б.; Пиголькин А.А. По толкованию номинативных актов СССР, - М., 1962. 13-б.; Уларов А.А. Очерки советской законодательной стилистики. - Пермь, 1967. 166-б.

қуйидагича гуруҳлаштирдик:

1. Умумистеъмол лексика.
2. Фразеологик лексика.
3. Атамалар.

Қонун тилида умумистеъмолдаги сўзлар кенг қўлланади. Бундай бўлиши табиий, чунки қонун тилининг лексик жиҳатдан ўта ихтисослашуви мақсадга мувофиқ эмас. Қонун азал-абад мазмунан беҳад хилма-хил, айни пайтда бениҳоя қамрови кенг ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турадиган ҳужжат бўлиб, унга фақат мутахассисларгина эмас, балки мамлакатнинг барча фуқаролари бирдай у ёки бу йўсунда мурожаат қиладилар. Қонун тил жиҳатидан кенг омманинг идрок имконларини ҳисобга олган ҳолда тузилмоғи зарур, бусиз қонун ва жамият ўртасидаги узлуксиз алоқанинг устуворлигини таъминлаш амри маҳол. Шу маънода қонун тилида умумистеъмолдаги лексика салмоғининг юқори бўлиши зарурийдир.

Тадқиқотда қонун тили лексикасининг ўзига хос белгиларини тўла аниқлаш мақсадида қонун тилининг умумистеъмол сўзлари от, сифат, олмош, феъл сўз туркумлари бўйича таҳлил қилинади.

Қонун матнларида от сўз туркумига хос сўзлар бoshқа сўз туркумларининг умумистеъмол сўзларига нисбатан кўпчиликини ташкил қилади. Бундай сўзларга шахс, иш, мулк, қонун, ҳужжат, меҳнат каби сўзларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Умумистеъмолдаги от туркумига хос айрим сўзлар сўзлашувдаги эмоционал-экспрессивлик хусусиятини йўқотиб, нейтраллик касб этади. Масалан, сўзлашувда ўғрилиқ, чайқовчилиқ, фирибгарлик каби сўзлар услубий бўёққа эга бўлиб, кўпроқ салбий маънода қўлланади. Қонун матнида эса уларнинг бу хусусиятлари йўқолиб, расмийлик, аниқ бир маънолилиқ хусусиятига эга бўлади, натижада улар атамалик вазифасини бажаради. Масалан: ўрсиллик, яъни ўзганинг мол-мулкни яширин равишда ўғирлаш уч йилгача муддатга озоқликдан маҳрум қилиш ёки икки йилгача муддатгача ахлоқ тузатиш иши билан жазоланади /ЎЖК 231-б. 125-м./.

Қонун тили умумистеъмолдаги барча сўзларни қабул қилавермайди. Жумладан, умумистеъмолда кўп ишлатиладиган, кучли эмоционал-экспрессивлик ифодаловчи йўргаламоқ, көккаймақ, билдиламақ, вангилламақ, жандрамоқ каби феъллар, шунингдек, феълларнинг бор, кел, ўтир, тўр каби буйруқ формалари, биринчи ва иккинчи шахс кишилиқ олмошлари /мен, сен, биз, сиз/, гумон олмошлари /алла-

дайон, алланима/ деярли қўлланилмайди. Бу жиҳатдан, айниқса, умумистеъмомдаги сифат туркумига оид сўзлар қатъий чегараланиш хусусиятига эгадир. Қонун матнларида инсон характериға хос хусусиятларни ифодаловчи /муғомбир, содда, зикна, ғўр/, инсон ҳолатини билдирувчи /хурсанд, маъс, сулув, латиф/, шакл-кўриниш билдирувчи /новча, узун, озгин/, маъза-таъм билдирувчи /ширин, аччик, нордон/ сифатлар деярли ишлатилмайди. Албатта, бунинг объектив сабаби бор. Қонун тилининг расмийлик, қатъийлик, нейтраллик, шахсизлик каби экстралингвистик хусусиятлари юқоридаги каби сўзларни ишлатишга йўл қўймайди.

Қонун матнларида фразеологик лексиканинг ҳам фаол қўлланиши кузатилади. Жумладан, атроф муҳитни соғломлаштирмоқ, меҳнат қобилиятини йўқотмоқ, жазони енгиллаштирмоқ, айбни оғирлаштирмоқ, жиноят иши қўзғатмоқ, айбини бўғнига олмоқ каби бир қанча иборалар қўлланилади. Ҳатто, айрим ўринларда битта гапнинг таркибида бир нечта ибораларнинг ушиб келиши ҳолатлари ҳам учрайди. Бу иборалар умумидабий тилдаги иборалардан шуниси билан фарқ қиладики, уларда эмоционал-экспрессивлик сезилар-сезилмас даражада бўлиб, асосан фразеологик маъно етакчилик қилади, уларнинг айримлари матндан ташқарида услубий бўёққа эга бўлиши мумкин, лекин қонун матнига киргач, улардаги услубий бўёқни қонуннинг расмийлик, қатъийлик, нейтраллик хусусиятлари кўмиб кетади.

Қонун тилидаги иборалар таркибидаги айрим сўзлар кўчма маънода келса ҳам ибора бутунлай кўчма маъно касб этмайди, балки уларнинг маънолари компонентлари ифодалаган маънодан узоқлашиб кетмайди. Ибора бир нечта сўзлардан ташкил топса, шу сўзларнинг баъзилари ўзларининг тўғри маъносидан, айримлари кўчма маънода ишлатилади. Масалан: сессияни очмоқ, ишни очик кўрмоқ, овоз бермоқ ибораларидаги сессия, иш, овоз сўзлари тўғри маънода, очмоқ, очик кўрмоқ, бермоқ сўзлари кўчма маънода қўлланилган.

Тадқиқот натижасида қонун тилидаги ибораларнинг ўзига хос томонларини ўрганиб чиқиб, улар асосан фразеологик қўшилмалардан иборат, фразеологик бутунлик ва фразеологик ҳақиқатлар деярли қўлланилмайди деган хулосага келдик.

Мазкур тадқиқотда қонун тилини лексик-семантик жиҳатдан таҳлил этишда атамаларга асосий диққат-эътиборни қаратдик. Қонун

тилида атамалар кенг миқёсда ишлатилади. Бу атамаларни гуруҳлаштириш борасида турли мунозаралар mavjud¹. Бу фикрларга ҳам танқидий, ҳам ижодий ёндашган ҳолда қонун матнларидаги атамаларни қуйидагича гуруҳлаштиришни маъқул деб топдик.

- 1) ижтимоий-сиёсий атамалар;
- 2) кенг қўлланиладиган, ачмо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган атамалар;
- 3) ҳуқуқий атамалар.

Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, мафкураси, ижтимоий-сиёсий воқеалар, улар билан боғлиқ ҳодисалар қонун матнларида ўз аксини топади. Шунга кўра қонун матнларида кўплаб ижтимоий-сиёсий атамалар қўлланилади. Бундай атамаларга давлат, ҳокимият, байроқ, герб, республика, судх, инқилоб каби атамаларни келтириш мумкин. Тилшунос А.А.Бурячок атамашуносликда ижтимоий-сиёсий атамаларнинг ўрни ҳақида: "Улар атамашунослик лексикасининг асосий қатламидир", – деб ёзган эди². Ҳақиқатдан ҳам, қонун матнларидаги ижтимоий-сиёсий атамалар қонун тилида қўлланиладиган атамаларнинг бошқа гуруҳларига нисбатан кўпчилигини ташкил қилди.

Қонун тилида атамаларнинг яна бир гуруҳи бооки, уларни ижтимоий-сиёсий атамаларга ҳам, соф ҳуқуқий атамаларга ҳам кiritиб бўлмайди. Улар кундалик фаолиятимизда жуда кўп ишлатилса-да, уларнинг тўб илдизиде басмиятчилик ётади. Бундай атамаларга қонун тилида қўлланиладиган ҳар хил ип қозғаларининг номлари ворза, тилхат, ишонч хати, шунингдек, маълис, меҳнат сити каби атамаларни келтириш мумкин.

Маъмур тадқиқот ишини яратилда асосий эътиборни ҳуқуқий атамаларга қаратиб, уларни маъносига ва тузилушига ўрганиб чиқдик ҳамда ҳуқуқий атамалар тараққиёти масалаларига мумкин қадар муфассал тўхтаб ўтишга ҳаракат қилдик. Чунки ҳуқуқий атамаларсиз қонуннинг бўлиши мумкин эмас, айниқса, жиноят ва жиноят-процессуал кодексларга асосан ҳуқуқий атамалардан тарғиб толади.

¹ Бу ҳақда қаранг: Бойчо Д.М. Совершенство законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества. – Ташкент: Фэн, 1988, 80–б.; Сарвикий В.М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии. – М., 1987, 27–б.; Язык закона. – М., 1990, 70–б.

² Бурячок А.А. Терминология официального языка социально-политично-правовой сферы. – М., 1989, 22–б.

Агарда жиноят ва жиноят-процессуал кодекслари матнини киши организмига қиёсласак, ҳуқуқий атамаларни жиноят кодекси матнининг суяги (скелети) дейиш мумкин.

Тадқиқот натижасида ҳуқуқий атамаларни маъносига кўра қуйидагича гуруҳлаштирдик.

1. Ҳуқуқий соҳанинг маъмурий органлари ва бу органлардаги айрим бўлим номлари: адвокатура, суд, қамок, колония, прокуратура, қаер, ички ишлар бўлими кабилар.

2. Ҳуқуқий соҳада ёзил қўлланадиган айрим ҳужжат номлари: конституция, кодекс, амнистия, айбнома, аноним хати, қонун, модда, айблов ҳукми кабилар.

3. Ҳуқуқий соҳада ишлайдиган шахсларнинг мансаб ва лавозимлари: судья, адвокат, химоячи, терговчи, прокурор, халқ маслаҳатчиси, сержант, капитан кабилар.

4. Ҳуқуқий соҳа билан алоқадор шахсларнинг номлари: судланувчи, гумонланувчи, айбланувчи, айбдор, гувоҳ, маҳбус, меросхўр кабилар.

5. Жиноят турларининг номлари: мансабдорлик жинояти, жинсий жиноят, ҳарбий жиноят, давлатга қарши жиноят кабилар.

6. Жиноятни очиш учун қилинган ишлар номи: суоштирив, тергов, тафтиш, тинтув, қидириш, излаш кабилар.

7. Суд ҳукмининг номлари: озодликдан маҳрум этиш, мусодала қилиш, фавқулодда қазо чораси кабилар.

Тузилишига кўра ҳуқуқий атамалар содда, жуфт, кўпма ва сўз бирикмаси шаклида бўлиб, уларнинг асосини суд, айб, жиноят, қонун, кодекс, ҳуқуқ каби туб сўз-атамалар ташкил қилади.

Содда атамалар жуфт, кўпма ва қисқартма шаклдаги атамаларга нисбатан миқдор жиҳатидан кўп бўлиб, уларнинг ясаллишида икки сўз туркуми, яъни от (маслаҳат-чи, ҳуқуқ-шунос, химоя-чи) ва феъл (суоштирив, тергов, қидириш) феъл қатнашади. Содда атамалар асосан -чи (химоячи, маслаҳатчи), -вчи (терговчи, судланувчи), -в (тинтув, судлов), -(и)ш (ахтарил, айблам), -шнос (қонуншнос, хатшнос), -гар (қаробгар, даъвогар), -дор (айбдор, амалдор), -(и)м (эриш, битим), -хўр (меросхўр, нафақахўр), -лик (босқинчилик, судланганлик) аффикслари, ишчилик, -нома (айбнома, эътирознома) каби аффикслар билан оқибат ясалади.

Ҳуқуқий атамалар доирасида жуфт атамалар ҳам сатмакчи ўзин

эгаллайди. Бундай ҳуқуқий атамаларга ҳуқуқ-тартибот, қонун-қоида, хатти-ҳаракат, талон-тарош каби атамаларни келтириш мумкин.

Қузатишлар шуни кўрсатдики, композицион усул билан сўз ясаи каммаҳсул бўлиб, айрим ўринлардагина ҳуқуқбузар, қонунбузар, тилхат каби атамалар учрайди.

Сўз бирикмаси шаклидаги ҳуқуқий атамалар жуда ҳам ёзил бўлиб, уларни шартли равишда иккига – оддий ва мураккаб сўз бирикмаси шаклидаги ҳуқуқий атамаларга ажратиш мумкин. Оддий сўз бирикмаси шаклидаги ҳуқуқий атамалар икки сўздан ташкил топган бўлиб, улар ҳуқуқий соҳага оид маъноларни англатади. Улар: а) икки ҳуқуқий атамдан, масалан: жиноят кодекси; б) умумидабий тилдаги сўз (аниқловчи) ва ҳуқуқий атамдан (аниқланмиш) масалан, халқ сули, Ғамоат қораловчиси; в) ҳуқуқий атама (аниқловчи) умумидабий тилдаги сўз (аниқланмиш), масалан, судлов ишлари, теггов ҳаракатлари; г) умумидабий тилдаги икки сўздан: ахлоқ тузатиш, мажбурий чора, кафолат берувчи кабилардан ташкил топади.

Икки компонентли ҳуқуқий атамалар морфологик жиҳатдан асосан 3 хил кўрinishида бўлади:

1. от + от: халқ маслаҳатчиси, жиноят кодекси, Ғамоат химоячиси кабилар;

2. сифат + от: ҳарбий жиноят, майда ўғирлик, холис гувоҳ кабилар;

3. от + феъл: номусга тегиш, пора бериш, пора олиш, босқинчилик қилиш кабилар.

Мураккаб ҳуқуқий атамалар уч ва ундан кўп сўздан ташкил топган атамалар бўлиб, улар сўз бирикмаси шаклидаги атамалар орасида миқдор жиҳатдан кўпдир. Бундай ҳуқуқий атамаларга уч компонентли: ички ишлар органи, жиноят қидирув органи, қонун чиқарувчи орган, суднинг бажарув мажлиси, қўшимча ғазо чоралари кабиларни; тўрт компонентли: дастлабки ҳуқуқий ҳолатни тиклаш (реституция), ўзини рухий касалликка солиш, тиббий хиллатеодаги мажбурий чоралар кабиларни; беш компонентли: ички ва ундан кўп судланган паҳс (рецидивист), ҳокимият ёни хизмат ваколатидан четга чиқиб кабиларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Маъқур тадқиқотда ўзбек ҳуқуқий атамаларининг ривожланиш тараккиётини аниқлаш мақсадида Октябрь тўнтаридан то ҳозирга

ча қабул қилинган қонунлар ва бу даврда яратилган ҳуқуқий атамалар лугати ҳам урганиб чиқилди. Бу хузатишлар 1917–1993 йилларда ҳуқуқий атамалар 4 даврни босиб ўтганлигини кўрсатди. Бу даврларни қуйидагича номлаш мумкин:

1. Арабча ҳуқуқий атамаларнинг саямоқли ўрин эгаллаган даври (1917–1937).

2. Русча ҳуқуқий атамаларнинг мажбуран ёппасига кириб келиши (1938–1950 йил ўрталаригача).

3. Русча ҳуқуқий атамаларнинг аста–секинлик билан (бир маромда) кириб келиши (1950 йилнинг ўрталаридан 1990 йилгача).

4. Рус ва Оврупо тилларидан ўзлашган ҳуқуқий атамаларни ўзбекчалаштириш жараёнининг бошланиши (1989–1990 йиллардан ҳозиргача).

Октябрь тўнтарышидан кейин ўзбек ҳуқуқий тилини яратиш борасида, яъни рус тилида ёзилган қонунлардаги ҳуқуқий сўз ва атамаларни ўзбек тилида қандай ифодалаш мумкинлиги ҳақида кўпдан–кўп тортишувлар бўлди.

Айрим олимлар русча ҳуқуқий атамалар ўрнида илгаридан мавжуд бўлган, яъни шариат нормаларидаги арабча атамалар асосида юритишни маъқул деб билдилар. Шу нуқтан назардан бу йилларда бир қанча ҳуқуқий атамалар араб тилидан олинган атамалар асосида юритилди, масалан: прокурор–мулдаи умуми, томонлар–тарафайин, нотариус–мукавала маъмури, ҳомийлик ҳуқуқи–васоят ҳуқуқи, озоқлик ҳуқуқи–варсат ҳуқуқи тарзида юритилган.

Айрим олимлар эса ўзбек ҳуқуқий атамаларини туркий тилларга хос сўзлар асосида юритишни маъқул йул деб билдилар. Бу болада маърифатпарвар олим Ғозн Юнус томонидан кўп ишлар қилинди. У 1926 йилда "Русча–ўзбекча қисқача ҳуқуқий ва сиёсий лугат"ни тузди¹. У лугатда русча ҳуқуқий атамаларни туркий сўзлар асосида беришга ҳаракат қилган, бу ишда буюк жаҳонгир Амир Темурнинг "Темур тузуклари" рисоласига асосланади ва кўп ҳуқуқий атамаларни шу китобдан олади, масалан: суд – йорғу, гувоҳ – айғоқчи, кодекс – тўзук, судья – йорғучи кабилар.

1933 йилда маъмурий–ҳуқуқий лугат чоп этилди. Бу лугатда ҳам русча сўзларни мумкин қадар ишлатмасликка, кўпроқ арабча ва туркий тилларга хос ясама ҳуқуқий атамаларни киритишга ҳара-

¹ Ғозн Юнус. Русча–ўзбекча қисқача ва сиёсий лугат. –Тошкент: Ҳуқуқнашр, 1926.

кят қилинган. Бундай интилиш ва арабча ҳуқуқий атамаларни сақлаб қолиш аъёнаси 1938 йилгача давом этди. 1938 йиллардан бошлаб ўзбек қонунларининг матнларига русча ҳуқуқий атамалар сунъий равишда ёппасига олиб кирила бошланди¹. Бу йилларда амалда бўлган қонун матнларида қўлидаги атамалар рус тилида қандай бўлса, ўзбек тилида ҳам шундайлигича ишлатилганини кўриш мумкин: отвод, давность, секретар, протокол, заседатель, суд состав, определение, свидетель, гражданлик делоси, статья, штраф, справочник кабилар. Бу жараён 1950 йилларнинг ўрталаригача давом этди. Бу даврда русча ҳуқуқий атамалар таркиби кескин ошиб кетди. Бу барча миллатларни, тилларни бир-бирига синадириб сўбсатининг натижасидир.

1950 йилнинг ўрталаридан бошлаб, русча ҳуқуқий атамаларнинг кириб келиш жараёни бир оз секинлашди. Бу даврга келиб, ҳатто, айрим (1938-1950 йил ўрталаригача русча бўлган) атамаларни ўзбекчалаштиришга эришилди, чунончи бу йиллардаги қонун матнларида русча заседатель — маслаҳатчи, определение — ағрим, свидетель — гурох, статья — молда тараҳида берилди, лекин асосий ҳуқуқий атамаларни рус тилида қандай бўлса, ўзбек қонунларининг матнларида шундайлигича ишлатиб давом этди.

1959 йилда ҳуқуқшунос олим Ф.Бакиров томонидан "Юридик терминлар дугати"², 1983 йилда Ф.Муҳиддинов, К.Мирзақоновлар томонидан "Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча дугат-справочниги"³ нашр этилди. Бу дугатларда ҳам айрим ҳуқуқий атамаларнинг ўзбекча муқобили бўлса-да, уларнинг ўрнида кўпроқ русча атамаласни бериб тэмўйилига амал қилинди. Агмо бундай атамаларнинг аксариятини рус тилидан ўзлашган дейиш унчалик тўғри бўлмайди. Масалан, латин тилидан: адвокат, акция, инспектор, кэдрекс, конструктор кабилар; француз тилидан: гарантия, декрет, бюллетень, директива, паспорт, армия, анкета кабилар; немис тилидан: арест, гаупвахта, ваксель, лагер, ейрейтор, квартира кабилар; кнон тилидан: амнистия, монополия, монахия, гегемон, демократия ка-

¹ Буни Ф.Бакировнинг кузатишлари ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской терминологии. В сб.: Уч. зап. Таш. ун-та. Вып. I. 283-б.

² Бакиров Ф.С. Юридик терминлар дугати. — Тошкент: Сан, 1959.

³ Муҳиддинов Ф., Мирзақонов К. Юридик терминларнинг қисқача русча-ўзбекча дугат-справочниги. — Тошкент: Фантўзми, 1983.

билар; инглиз тилидан: блок, концедн, мистер, коллеж кабилар; араб тилидан: адлия, адмирал, жиноят, махбус, махкум, қонун, давлат, маъмурият кабилар.

Дарҳақиқат, бугунги кунда республикамиз, халқимиз уз-ўзини англаш жараёнини бошидан ўтказмоқда. 1989 йил 21 октябрда ўзбек тилининг давлат мақомини олиши, Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганлиги туфайли ўзбек ҳуқуқий тилига қишлоқ эътибор бериш, ҳуқуқий атамалар лугатини яратиш, ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид атамаларни тартибга солиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Кўп ҳуқуқий атамалар асл ҳолига қайтарилмоқда. Охириги йилларда яратилган ва лойиҳалаштириллаётган қонун матнларида чет тиллардан ўзлашган атамалар ўзбекчалаштирилмоқда. Қумладан: отвод – радия, давность – ўтган муддат, суд состави – суд ҳайъати, президиум – раёсат, кабинет – девор, маҳкама кабилар.

1993 йилда масаланинг ниҳоятда муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда ҳуқуқшунос олимлар Ғ.Аҳмедов, А.Саидов раҳбарлигида юридик атамалар ва иборалар лугати яратилди¹. Бу лугатда Овропо тилларидан ўзлашган ҳуқуқий атамаларнинг ўзбекча муқобилларини беришга ҳаракат қилинган. Бу билан лугатни тузувчилар Октябрь тўнтарялишидан сўнгги дастлабки лугат тузиш анъанасини давом эттирганлар. Шунингдек, лугатда айрим мулоҳазали ўринлар ҳам талайгина. Бу ҳақда диссертацияда батафсил тўхталиб ўтилади.

Иккинчи боб "Қонун тилининг морфологик хусусиятлари" деб номланиб, қонун тили лексикаси сўз туркумлари бўйича таҳлил этилади. Бунда асосан от, феъл, сон, олмош, кўмакчи, боғловчи, сўз туркумлари ва уларнинг айрим грамматик, функционал формаларига тўхталиб ўтилади.

Маълумки, ҳар қандай матнда ботқа сўз туркумларига нисбатан от сўз туркуми кўп қатнашади. Қонун тилида эса бу ҳолатнинг (от сўз туркумининг кўп қатнашиши) яна ҳам юқорилиги кузатилди. Бу қонун тилининг атамалашган тил эканлиги билан изоҳланади.

Қонун тили отларнинг категориал ва функционал формаларининг ишлатилиши язасидан ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, отларнинг ичрайтириги (китобча, балиқча), эркалаш (Рашидjon, Азиза-хон), ҳурмат (опамлар келдилар) формаларини ҳамда келишик қўшим-

¹ Юридик атамалар ва иборалар лугати. –Тошкент: Адolat, 1993.

чаларининг поэтик формаларини қабул қилмайди. Шахсиялик, расмийлик, нейтраллик, аниқлик хусусиятларига кўра унда I ва II шахс эгаллик кўшимчалари, кишиларнинг исми, фамилияси, тахаллуси, лақаблари, кучли эмоционал-экспрессивлик ифодаловчи сифатлар, соф кишилик олмошлари (мен, сен, биз, сиз), чама ва тамловчи сонлар, I-II шахс сон кўшимчалари қўлланилмайди.

Қонун тилида асосий эътибор ҳаракатнинг субъектига эмас, объектига қаратилади. Феъл даражалари ичида мажхуллик даражасида бу хусусият тўла мавжуд^I. Шунинг учун ҳам мажхуллик даражаси феълнинг бошқа даражаларига нисбатан кўп қўлланади. Масалан: суд чиқимлари суд қилinganлар устига юклатилади ва суд томонидан уларнинг ҳар қайсисига таксимланади ёки давлат ҳисобига ўтказилади (ҲШК 50-б. 87-м.).

Бундан ташқари, қонун тилидаги мажхул даражадаги феъл ифодалаган ҳаракатнинг субъекти қонун моҳиятига "сингиб кетиш" хусусиятига эга. Масалан: Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади (ҲК II-б. 15-м.). Ким томонидан? Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (ҲК 15-б. 31-м.). Ким томонидан? Давлат, жамият, ҳокимият, прокуратура томонидан.

Мисоллардан кўриниб турибдики, иш-ҳаракатнинг субъекти ифода этилмаса ҳам, у барча учун "маълум". Қонуннинг бошидан охиригача шу "субъект" иштирок этади. У қонун матнида ифодаланиши ёки ифодаланмаслигидан қатъи назар тасаввур этиб турилади. Бу қонун тилининг бошқа услублардан фарқ қилувчи муҳим белгисидир.

Қонунда белгиланган ҳаракат, воқеа-ҳодисалар қонун кучга кирган кундан бошлаб, то у бекор қилингунча амалда бўлади. Шу боисдан у доимийдир. Қонуннинг худди мана шу экстралингвистик белгиси ҳозирги-келаси замон кўшимчаларини қўллашни талаб этади, шу боис қонун тилидаги феъллар асосан ҳозирги-келаси замон формасида бўлади, масалан: ...шахсларгина жиний жавобгарликка тортилади (ҲШК 6-б. 3-м.), жиноятни беросита содир этган киши уни бажарувчи деб танилади (ҲШК 15-б. 17-м.).

Қонун тилида -(и)ш кўшимчали ҳаракат номи бошқа функционал услубларга нисбатан кенг қўлланиб, асосан ҳуқуқий соҳага алоқа-

^I Ҳожиев А. Феъл. -Тошкент: Фан, 1973, 99-100-б.

дор фаолият, машғулот турини ифодалайди. Масалан: касдан ошам ўлдириш, давлат мулкини талон-тавож қилиш, жамоат мулкини касд-дан нобуқ қилиш кабилар. —(у)в қўшимчаси билан ясалган айрим ҳаракат номлари, —вчи қўшимчали баъзи сифатдошлар от сўз туркумига кўчган бўлиб, улар ҳуқуқий атама вазифасини бағарadi. Масалан: тергов, субиштирув, тинтув, айбловчи, айбланувчи, терговчи кабилар.

Қонун тилида ва, лекин, ёки, агарда боғловчилари бошқа боғловчиларга нисбатан фаол, ҳамда, яммо, бироқ, ёхуд, агар, гарчи боғловчилари пассив ишлатилади, гоҳ...гоҳ; хоҳ...хоҳ; дам...дам; баъзан...баъзан; такрорий айирув боғловчилари —ки(—ким) аниқлов боғловчилари, башарти, агарчи шарт боғловчилари, гўё, гўёки чоғиштирув боғловчилари деярли қўлланилмайди, шунингдек, —у(—ю) юкламасининг бириктирувчи боғловчи вазифасида келиш ҳоллари учрамайди.

"Қонун тилининг синтактик хусусиятлари" деб номланган учинчи бўлди қонун тили синтактик жиҳатдан ўрганилади. Қонун тилининг синтактик белгилари, айниқса, сўз бирикмалари, содда гап, қўшма гапларда яна ҳам аниқроқ сезилади.

Қонунда хабар бериш хусусияти устуңлик қилади. Шу боис қонун тили гапларнинг мазмунига кўра асосан дараж гаплардан тузилади.

Қонун тилидаги предикатив бирикмаларнинг ўзига хос хусусиятлари умумпредикативликнинг ифодаланишида, яъни модаллик, замон, шахс-сон категорияларида кўринади.

Бошқа функционал услубларга оид гаплардан англашилган фикр модалликни ифодалаш хусусиятига кўра гумон, шубҳа, тахмин, истак, реаллик бўлиши мумкин. Бу айниқса сўзлашув ва бадний услубларда яна ҳам аниқроқ сезилади. Қонун тилидаги гаплардан англашилган фикр эса гумон, шубҳа, тахмин, истак эмас, балки фақат реалликдан иборатдир, чунки қонунни маълум бир шахс ўз хоҳиш-истагига кўра яратмайди. У жамият аъзоларининг манфаатларини кўзлаган ҳолда давлат томонидан қабул қилинади. Жамият аъзолари қонун матнидаги ҳар бир гапдан англашилган фикрни гумон, шубҳа, тахмин деб эмас, реал ҳақиқат деб биладилар. Ҳар бир гапдан англашилган фикр шубҳасиз замон, шахс-сон категориялари билан боғлиқ. Бу жиҳатдан қонун тилидаги гапларнинг кесимлари ўзига хос хусусиятларга эга, яъни улар II шахсдаги хозирги-кела-

си замон феъли орқали ифодаланади. Масалан: Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик унатилади (УК 13-б. 21-м.).

Қонун тилида атрибутив бирикмаларнинг сифатловчи-сифатланмиш, изоҳловчи-изоҳланмиш формаларига нисбатан қаратқич-қаралмиш формаси фаоллик касб этади, унда кенгайтирилган аниқловчилар кўп ишлатилади, ўз навбатида бу аниқловчилар гапда бир-бирларини аниқлаб келадилар. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг уинбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати бўлади (УК 26-б. 84-м.).

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Ғиноят кодекси, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари каби дефинитив характерга эга бўлган атрибутив бирикмалар қонун матнларидан кенг ўрин олади.

Қонун тилида содда йиғиқ гаплар, яъни фақатгина эга ва кесимдан ташкил топган гаплар деярли қўлланилмайди, чунки қонун тилида берилаётган ахборотнинг чуқур мантэкий асосга қурилганлиги, бу ахборотнинг тулиқ ва тугал бўлиши, содда йиғиқ гапларнинг ишлатилишига йул қўймайди. Шунинг учун қонун тилида ёйиқ уюшиқ бўлакли гаплар кенг қўлланади.

Бир гап таркибида бир нечта мураккаб конструкцияли синтактик бирликлар уюшиб келиши билан бирга, шу уюшган ҳар бир синтактик бирликнинг ичида яна уюшган бўлаклар уюшади, ўз навбатида, бу уюшган бўлакларнинг таркибида ҳам айрим гап бўлаклари уюшиб келиши мумкин. Масалан:

Шахсни ишда айбланувчи тариқасида иштирок қилишга жалб этиш туғрисида терговчи ёки прокурор қарор чиқаради, унда:

1) айбланувчи тариқасида жалб этилаётган шахсининг фамилияси, исми ва отасининг исми, унинг туғилган куни, ойи ва йили;
2) айбловнинг таърифя, яъни шахсининг зиммасига қўйилаётган ғиноят ҳодисаси, у содир этилган жой, вақт ва бопқа муҳим ҳолатлар баёни;

3) ғиноят кодексининг ушбу назарда тугилган моддаси, қисми, банди акс эттирилиши лозим (УРЭИК 135-б. 361-м.).

Шунингдек, қонун матнларида уюшиқ бўлакли гаплар фақат содда гаплар таркибида эмас, қўшма гаплар таркибида, айниқса, эргашган қўшма гапларда кўп қўлланади. Бунда бон гаплар ҳам, эр-

гаш гаплар ҳам уршиб келади.

Маълумки, қонун шахсизлик хусусиятига эга, яъни унда аниқ (конкрет) бир киши қатнашмайди, у кишилар билан тўғридан-тўғри (савол-жавоб асосида) муносабатда бўлмайди. Унинг бу хусусияти қонун матнларида шахсиз гапларнинг фаол қўлланишига сабаб бўлади, масалан:

Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (УК 15-б. 31-м.).

Қонун тилида боғланган қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гапларга нисбатан эргашган қўшма гапларнинг фаол ишлатилиши кузатилади. Албатта бунинг реал сабаблари мавжуд. Чунки боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги компонентлар бир-бирларига эргашган қўшма гаплар таркибидаги компонентлар сингари зич боғланмайди. Шунинг учун боғланган қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап орқали ифодаланувчи ахборот ҳам содда гаплар шаклида беришга ҳаракат қилинади. Бу қонун тилининг қисқаликка, теғамликка интилиши билан изоҳланади.

Қонун тилига хос белгилар кўпроқ шарт эргаш гапли қўшма гапларда, пайт эргаш гапли қўшма гапларда, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда, мақсад эргаш гапли қўшма гапларда кўринади.

Шарт эргаш гаплар умумидабий тилда икки хил воқеа-ҳодисани, яъни реал бўлган (бажарилиши аниқ бўлган шартни), реал бўлмаган (гумон, тахмин қилинган) масалан, Қарим келса, мен кетар эдим типидagi шартни ифодалайди. Қонунчилик услуги фақатгина реал бўлган воқеа-ҳодисаларни ифодалайдиган шарт эргаш гапларни қабул қилади. Масалан: Агар суд составидан халқ маслаҳатчиси ўрнини эгаллаган запас халқ маслаҳатчиси суд терговини янгидан бошлашни талаб қилмаса, иш кўриш қолган жойидан давом эттирилади. (ҲУПК 20-б. 30-м.).

Қонун тилидаги шарт эргаш гапларнинг ўзига хос томонларидан бири шундаки, кўпинча шарт эргаш гаплар икки составли гаплардан, бosh гап эса бир составли, хусусан, шахсиз гаплардан тузилади. Масалан: Агар гувоҳлик берувчи шахс сул мажлисига кечикиб келса, унинг мажлисга киришига йўл қўйилмайди (ҲУПК 10-б. 5-м.).

Қонун тилидаги пайт эргаш гапли қўшма гаплар маъно жиҳатдан умумидабий тилдаги эргаш гапли қўшма гаплардан фарқ қилмайди. Асосий фарқ уларнинг тузилишида кўринади. Қонун тилидаги пайт

эргаш гапли қўшма гаплар сўзлашув нуткига хос "келганимда, йук экансан" типдаги йиғик эргаш гапли қўшма гаплардан тузилмасдан, ёйик кенг конструкцияли гаплардан курилади. Шунингдек, пайт эргаш гаплар эргашган қўшма гап таркибда уқшиб келиш хусусиятига эга бўлиб, улар уқшиб келганда кўпинча рақамлар билан алоҳида-алоҳида ифодаланади. Бунда қўйидаги сўзи пайт эргаш гапларни умумлаштириш вазифасини бажаради. Масалан: қўйидаги ҳолатларда жиноят ишнини кўзғатиш мумкин эмас....:

1) жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса;

2) мазкур ҳаракатда жиноят состави бўлмаса....; (УЭИК 5-б. 5-м.).

Матнда пайт эргаш гапларнинг сонини унтага етказилади.

Кўринадики, қонун тили ўзинга хос бир қанча синтактик хусусиятларга эга. Қонун тилини лексик, морфологик, синтактик жиҳатдан таҳлил этаётиб бугунги кун қонун матнлари учун зарур бўлган айрим тавсиялашимизни ҳам ишлаб чиқдик. Улар қўйидагилардан иборат.

Қонун тилининг ўзинга хос муҳим услубий хусусиятларидан бири унинг муайян доимий шаклларга эгаллиги (формализация)дир¹. Бу хусусият қонун тилига қўйиладиган беш талаблар – аниқлик ва тегамлилик билан алоқадор ҳолатда юзага келади. Муайян бир фўкр барча қонун матнларида айни бир синтактик тизимлар, сўз шакллари ва қўшилмалари орқали ифодаланмоғи керак. Бу албатта, ҳуқуқий ҳужжатлардаги баён услубининг қолиплашувига ягона андозалар шаклини касб этишга олиб келади. Қонунчиликда андозавий ата-малар, қолиплаган жумла ва иборалар, барқарор лисоний тизимларнинг қўлланиши мазкур услубнинг ўзинга хос мақбул жиҳатларидир. Булар ҳуқуқий ҳужжатнинг ҳамият аъзоларининг барчаси томонидан осонлик билан бир хил идрок этилишини таъминлашга хизмат қилади.

Шунингдек, қонунчиликда аниқликни таъминлаш учун ҳаммага маълум бўлган тез "ҳазм" бўладиган ва кенг қўлланиладиган ўраamlарни (оборотларни) ишлатиш зарур. Қонун матни мумкин қадар қисқа тузилиши, унда мураккаб грамматик қолиплари (конструкцияларни), хусусан, сифатдош ва равишдош оборотларни, эргашган қўшма гапларни, айниқса, бир нечта эргаш гапнинг аввал бир-бирига ўза-

¹ Язык закона. -М.: Юридическая литература, 1990. 33-б.

ро боғланиб, сўнг бош гапга бириккан ҳолатларни иложи борида ишлатмаслик зарур. "Иложи бўлса, қонун матнларида тиниш белгиларидан: вергул, тире, икки нукта, айниқса нуктали вергулни ҳам ишлатиб, нуктани кўпроқ қўллаш мақсадга мувофиқ. Одатда, шундай боғланган қўшма гапларни содда гапларга айлантиради"¹. Аммо қонунда ифодаланаётган муайян бир фикрни бир ўринга жамлаган ҳолда бериш зарурияти муайян бир жумлада турли ўрам (оборот)ларни маълум даражада кўпроқ қўлланишини, қўшма гап қолип-ларига нисбатан кўпроқ мурожаат қилишни тақозо этади. Лекин барибир қонун матнида имкон даражасида содда жумлалар, содда гаплар асос вазифасини бажариши мақсадга мувофиқ.

Бугунги қонун матнларидаги барча атамаларни ўз ўрнида ишлатиляпти деб бўлмайди. Чунончи, жиноят қилишда шубҳа остига олинган шахс гумондор деб ишлатилмоқда. Гумондор сўзининг лексик маъноси эса гумон қилинган шахснинг эмас, гумон қилувчи шахсни ҳам англатади. Шунинг учун бу атамани гумон қилувчи ёки гумонланувчи деб бериш тўғрироқдир.

Айрим атамалар қонун матнларида турлича берилмоқда, гувоҳ-ларнинг берган жавоблари кўсатиш, кўргазув, кўсатув, кўргаз-ма тарзида ифодаланапти. Бу эса атамаларнинг атамалик хусусия-тига зиддир. Шу боис бу атамалардан фақат биттасини танлаш за-рур.

Қўлланмоқ феъли бугунги кундаги барча қонун матнларида ту-шум келишигидаги сўзни (жазони қўлланмоқ, эҳтиёт чораларини қўлланмоқ тарзида) бошқариб келяпти. Маъхуллик даражасидаги бу феъл тушум келишигидаги сўзни бошқармайди². Шунинг учун бу ўрин-ларда шу феълнинг аниқ даражадаги формасини (жазони қўллаш тар-зида) ишлатиш мақсадга мувофиқ.

Қонун матнларида ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий қонун-қондаларига бўйсунмайдиган ўринлар талайгина, чунончи, ҳозирги пайтда кўпгина қонунлар "Ўзбекистон Республикаси қонуни ер тўғ-рисида" тарзида номланади. Бу рус тилидаги "Закон Узбекской Республики о земле" бирикмасидан айнан, сўзма-сўз таржимадир. Агар қонундаги "Ўзбекистон Республикаси қонуни ер тўғрисида" бирикмасини синтактик жиҳатдан таҳлил этсак, Ўзбекистон Респуб-

¹ Қонундаги маъно, 20-б.

² Хўжаев А. "Қўлланмоқ" феълнинг ишлатилиши ҳақида // Ўз-бек тили ва адабиёти, 1965, 5-сон.

ликаси ҳамда ер тўғрисида бирикмалари қонуни сўзини аниқлаб келяпти. Ўзбек тилида аниқловчи аниқланмишдан олдин келади. Шунинг учун бу типдаги қонунларни "Ўзбекистон Республикасининг Ер тўғрисидаги қонуни" тарзида номлаш зарур.

Ғиноят ишини тергов қилиш ва судда кўриш тартиби ҳақидаги қонун энг биринчи марта 1926 йилда "Ғазо йуриқ тузуги" деб қабул қилинган эди. Кейинчалик у 1959 йилгача "Ғиноят муҳокама кодекси", "Ғиноят судлов қонуни" деб яритиб келинди. Бу ўзини оқлар эди. Лекин бу қонун ҳозирги пайтда "Ғиноят-процессуал кодекс" деб яритилмоқда. Бу рус тилидаги "Уголовно-процессуальный кодекс" бирикмасидан мазмунан эмас, сўзма-сўз таржимадир. Чунки бу қонунда ғиноят процесси устида гап бормаиди, балки ғиноят ишини тергов қилиш ва судда кўришнинг қондалари баён қилинади. Шунинг учун бу қонунни "Ғиноят муҳокама кодекси" деб номлаш керак.

Шунингдек, рус тилидаги "Уголовный кодекс" бирикмасидан бугунги кундаги "Ғиноят кодекси" бирикмаси айнан таржима қилинган. Назаримизда, бу ҳам ўзини оқламайди. Чунки бу қонунда ғиноят қилиш устида гап бормаиди, аксинча содир этилган ғиноятга ғазо белгиланади. Шу хикатдан бу кодекс энг биринчи марта 1926 йилда "Ғазо тузуги" деган ном остида қабул қилиниши тўғри эди. Бу кодекс кўпгина чет мамлакатларда ҳам "ғазолаш кодекси" деб яритилади. Шунга кўра бу қонун "Ғиноят ва ғазо кодекси" деб номланса мақсадга мувофиқ бўларди.

Бугунги қонун тилининг лексикасини тартибга солишда бир ёқламаликдан сақланиш мақсадга мувофиқ. Бошқа тиллардан ва амалиётга чуқур сингиб кетган сўз ва атамаларнинг ўринли ўринсиз муқобилларини излашдан тийилган маъқул. Уларни айниқса ғорсча, арабча сўзлар билан алмаштириш ўзбек тили тараққиёти учун ғойада келтирмайди. Қонун тилидаги атамалар тартибга солишда ўзбек тилининг боғ имкониятларини кенгроқ ишга солиш йулидан бориш яхши самара беради.

Ҳуқуқий атамаларни тартибга солиш бениҳоя муҳим, бениҳоя долзарб муаммо. Аммо қонунлардаги атамаларни йул-йулақай, исталган пайтда тартибга солиш, номаъқулни маъқули билан алмаштириш мумкин эмас. Бу қонуннинг нотўғри талқин қилинишига, барча томонидан бир хил тушунмаслигига олиб келиши, қонунларни қўллашни қийинлаштиришга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун бу ишни

илмий тамойиллар асосида амалга ошириш зарур. Айниқса, қонунлар янгиланаётган, тўлдирилаётган ёки янгидан тузилаётган ҳозирги пайтда бу жуда муҳимдир.

Тадқиқотнинг хулоса қисмида диссертант томонидан олиб боришган илмий иш натижалари умумлаштирилди ва жумладан, қуйидаги хулосага келинди:

1. Қонун тили давлат тилининг фонетик, лексик, грамматик, ғижатдан маълум бир нормага солинган адабий тили асосида ёзма равишда иш кўради. У монологик нутққа асосланган бўлиб, ҳолислик (нейтраллик), қатъийлик, расмийлик, аниқлик, қисқалик, лўндалик, мантиқий изчиллик, шахсизлик хусусиятларига эга ва ўз навбатида шу талабларга жавоб бериши зарур.

2. Қонун тили сўз танлаш мезони юзасидан ўзининг қатъий чегарасига эга бўлиб, у умумидабий тилдаги барча сўзларни қабул қилавермайди. Унинг лексикасини умумистеъمودдаги сўзлар, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий атамалар, услубий бўёғи сезилар-сезилмас даражадаги фразеологик маъно етакчилик қилувчи иборалар ташкил қилади.

3. Қонун тилидаги ҳуқуқий атамалар тараққиётидан маълум бўлишича, собиқ совет ҳокимияти йилларида (айниқса, 1938-1990 йй.) русча-европуча ҳуқуқий атамалар таркиби сунъий равишда беҳад ошиб кетди. Бугунги кунда ўзбек ҳуқуқий тилида ҳам ижобий тарафён кечмоқда. Рус ва Европо тилларидан ўринсиз равишда ўзлашган ҳуқуқий атамалар ўзбекчалаштирилмоқда.

4. Қонун тилига қўйиладиган талабларга кўра қонун тилида тил бирликларининг морфологик ғижатдан чегараланиш хусусияти мавжуд. Отларнинг айрим синтетик формалари (кичрайтириш, эрканлаш) эмоционал-экспрессивлик ифода этувчи сифатлар, чама сонлар, биринчи ва иккинчи шахс кишилик оломлари, ундэв ва тақлидий сўзлар қўлланилмайди.

5. Қонун тили функционал услуб ғижатдан хосяланиб қолган (жазоламоқ, белгиламоқ, озодликдан маҳрум этмоқ кабилар) феъл лексемаларга ва лексекализациялашган бирикмаларга эга. Бошқа функционал услубларга нисбатан феълнинг функционал формалари фаоллик насб этади, феъллар грамматик кўрсаткичи ғижатидан кўпроқ ҳозирги-келаси замон формасида, аниқлик, маъхуллик даражаларида, учинчи шахс сон кўпинчаларида парилланади.

6. Қонун тилини синтактик жиҳатдан кузатишлар туни кўрсатдики, қонун тили асосан тарақ гаплардан ташкил топади. Қўшма гапларга нисбатан содда тегиқ гаплар кенг ишлатилади, мураккаб синтаксис ўрам (оборот) ва қолип (конструкция)лардан кенг фойдаланилади. Қонун тилининг шахсизлик белгиси шахсиз бир составли гапларнинг иштирокини, пассив конструкциянинг фаоллигини таъминлайди.

7. Қонун тили ҳар жиҳатдан мукамал бўлиши учун, авваламбор, улар ўзбек тилида яратилиши, ўзбек тилининг мавқуд грамматик қонун-қоидаларига тўла бўйсунishi шарт. Шундан сўнггина бошқа халқларнинг тилларига таржима қилиниши керак.

8. Қонунларнинг тўла баркамол бўлиши учун ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар ўртасида ўзаро ҳамкорликни йулга қўйиш зарур. Улар томонидан ўзбек ҳуқуқий тили, тарихи, тараққиёт босқичлари, ўзбек қонунчилиқ услуби назардан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилиши, ҳуқуқий атамалар лугати яратилиши, ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид атамалар муайян тартибга солиниши зарур. Шундангина баркамол қонунлар яратилади, улар амалиётда самарали натижалар беради ва ҳуқуқий давлат қурлиши учун энг муҳим шарт-шароитлар яратилади.

ПАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР:

1. ҲК – Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
2. ҲЖК – Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. –Тошкент: Адолат, 1993.
3. ҲРЖК – Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси (1994 йилнинг 22 сентябрида ўн иккинчи чақирғқ Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг ўн олтинчи сессиясида тасдиқланган).
4. ҲҲПЖК – Ўзбекистон ССР Жиноят-процессуал кодекси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1991.
5. ҲҲҲПЖК – Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси (1994 йилнинг 22 сентябрида ўн иккинчи чақирғқ Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг ўн олтинчи сессиясида тасдиқланган).

Тадқиқотнинг асосий мазмуни муаллифнинг қуйидаги ишларида акс этган:

1. Ўзбек ҳужжатлари тилида ҳуқуқий атамалар ва уларнинг таснифи. Республика ёш филолог олимларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари, III чикиши. —Тошкент: 1991. 89-91-б.
2. Қонунларнинг тил ва услубидаги муаммолар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, I-сон. 59-61-б.
3. Қонун матнларида от туркумига оид сўзларнинг қўлланиши. Ғумхурият ёш тилшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари, IV-чикиш. —Тошкент: 1992. 27-28-б.
4. Қонун матнида қўлланиладиган фразеологик бирликлар. Ўзбек тили тараққиёти муаммолари (илмий асарлар тўплами). I-киتاب. —Тошкент: 1992. 110-113-б.
5. Қонун тилида сонларнинг қўлланиши. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар, V-чикиши. —Тошкент: 1993. 131-132-б.
6. Ўзбек қонунларини тил ва услуб жиҳатидан такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари. —Қарши: 1993. 78-79-б.
7. Қонун матнларида феълларнинг ўзига хос хусусиятлари (ҳаммуаллифликда) Туркий тиллар тараққиёти муаммолари. —Тошкент, 1993. 70-74-б.
8. Ёинойт ва ғазо кодексининг тили ва услуби. Ўзбекистон Республикасининг янги кодекслари: назария ва амалиёт илмий-амалий анжуман материаллари. —Тошкент, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Олий мактаби, 1994. 130-131-б.
9. Ўзбек қонунларини тил ва услуб жиҳатидан такомиллаштиришнинг долзарб масалалари // Тил ва адабиёт таълими, 1994, 3-4-сон. 29-30-б.
10. Давлат раънақи ва тил муаммолари. И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари" рисоласи бўйича илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1995. 0,3 б.т.

Р Е З Ю М Е

Диссертационная работа Ш.Н. Кучимова "Язык законов Республики Узбекистан", представленная на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности Ю.02.02 – национальные языки (узбекский язык), посвящена монографическому исследованию языка законов Республики Узбекистан.

Диссертация состоит из предисловия, введения, трех глав, рекомендаций, заключения и списка использованной литературы.

В предисловии дается информация об актуальности темы, цели и задачах исследования, о научной новизне, научной и практической значимости, источниках и апробации диссертации.

Во введении характеризуются функциональные стили и дана их классификация. Освещается научная разработанность официального стиля в тюркских языках, а также экстралингвистические особенности языка законов.

Первая глава "Лексико-семантические особенности языка закона" состоит из пяти частей. В ней исследуется лексика языка законов. Отмечается, что текст законов состоит в основном из обиходных слов, терминов и фразеологизмов. Основное внимание диссертант сконцентрировал на юридических терминах. Они классифицируются по смыслу и структуре. Определяются пути развития юридических терминов современного узбекского языка.

Вторая глава, называемая "Морфологические особенности языка законов", состоит из шести частей. Здесь язык законов рассматривается по частям речи, внимание в основном акцентируется на грамматических и функциональных формах некоторых частей речи, например, существительных, глаголов, местоимений, числительных.

Третья глава "Синтаксические особенности языка законов" состоит из пяти частей. В этой главе язык закона исследуется с синтаксической стороны. Изучаются имеющиеся в языке законов словосочетания, простые предложения, однородные предложения, односоставные предложения и сложные предложения.

В конце работы предлагаются разработанные диссертантом практические рекомендации для использования их в процессе подготовки современных законов.

В заключении обобщаются результаты исследования.

RESUME

Sh. N. Kuchimov's dissertation work "Laws language of Uzbek Republic" presented on the candidate level of philological sciences for a specialty 10.02.02 - national language (Uzbek language), is devoted for monographic research of the law's language of Uzbek Republic.

Dissertation consists of a preface, introduction, three chapters, recommendations, conclusion and the list of literature.

There is an information on the importance of the theme aims and tasks of the research, scientific and practical significance, sources and approbation of the dissertation in the preface. The introduction characterizes the functional styles and also their classification is given there. Scientific condition of the given style is lighted up in Turkey languages extralinguistic peculiarities of laws' languages as well.

First chapter "Lexical -- semantic peculiarities of laws language" consists of 5 parts. It covers the vocabulary of law's language. It is noticeable fact that the context of laws in general consists colloquial words, terms and phraseological expressions. Dissertant concentrated much attention on juridical terms. They are classified according to the sense and structure. The ways of development of modern Uzbek juridical terms are determined.

The second chapter "Morphological peculiarities of laws language" consists of 6 parts. The following branches of the language: parts of speech, the grammatical and functional forms of some parts of speech, for instance, nouns, verbs, pronouns, numerals are taken into consideration.

The third chapter "Syntactical peculiarities of laws language" is composed of 5 parts. This chapter researches laws' languages from the syntactical point of view. The word combinations, simple, homogenous sentences, sentences with one SP group and compound sentences presented in laws' languages are under the research.

Practical recommendations worked out by the dissertant to be used in the preparatory process of modern laws are given in the end of the work.

The results of researches are summarized in the conclusion.

Босишга рухсат этилди 22.09.95 .
Буюртма № 144 . Тиражи 100 нус. Ҳажми 1 б. т.
Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Асосий кутуб-
хонасининг нусха кўпайтириш аппаратида босилди.
Тошкент шаҳри, И. Мўминов кўчаси, 13 - уй.
